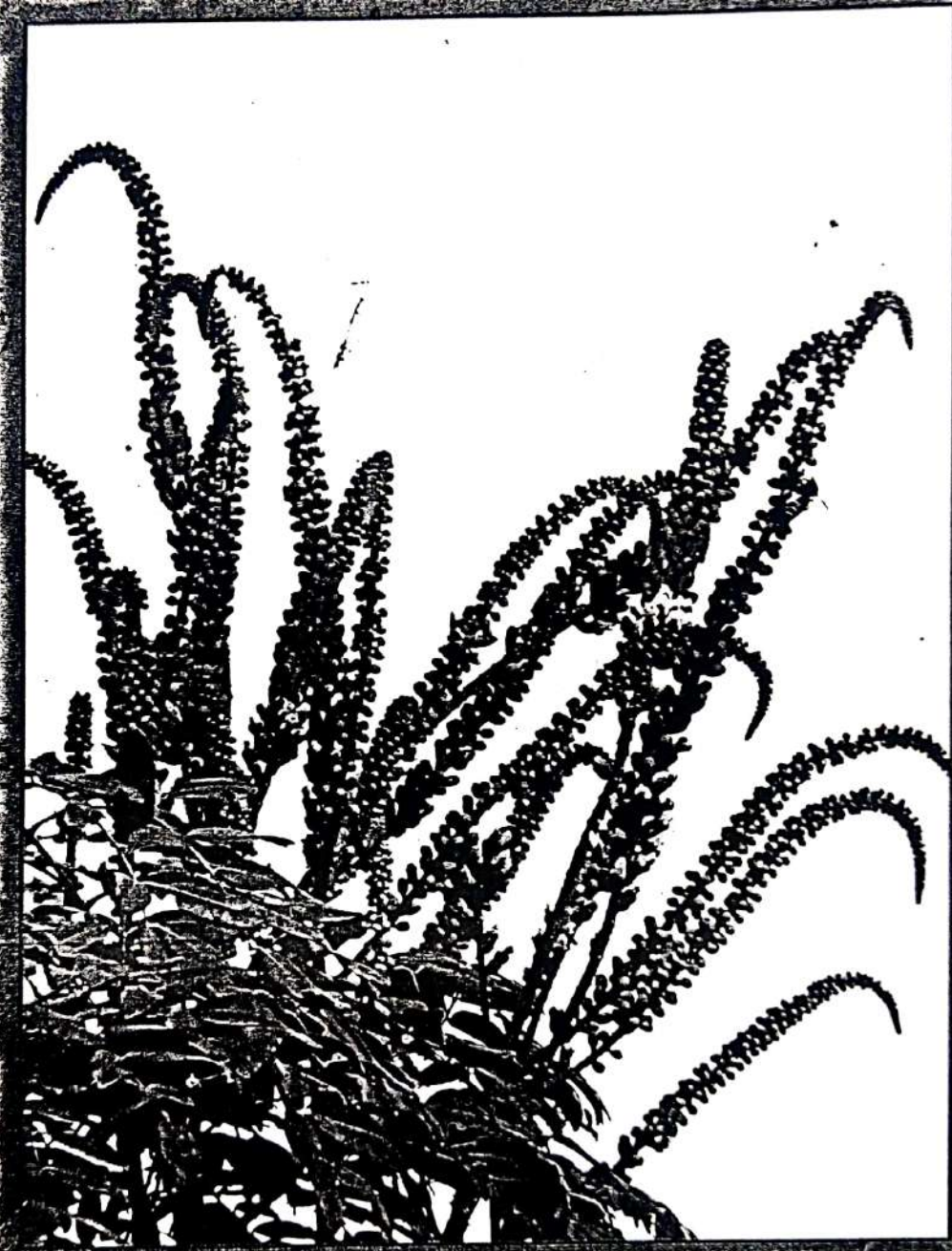

प्रतिक्षा

सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१७

मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद

प्रतिष्ठान

सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१७
वर्ष : ६६ वे, अंक : पहिला

कार्यकारी संपादक
आसाराम लोमटे

संपादक मंडळ

डॉ. शेषराव मोहिते, डॉ. जगदीश कदम,
प्रा. विलास वैद्य, डॉ. संजीवनी
तडेगावकर, प्रा. हेमलता पाटील,
देविदास फुलारी, विलास सिंदगीकर

अक्षरजुळणी व मांडणी
कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा. लि., पुणे
(०२०) २४४७७५२७

संपादकीय पत्रव्यवहार :
आसाराम लोमटे
२४, संभाजीनगर, परमणी- ४३१४०९
aasaramlomte@gmail.com

वार्षिक वर्गणी

- * व्यक्तीसाठी : ३०० रुपये
- * संस्थेसाठी : ३५० रुपये

त्रैवार्षिक वर्गणी

- * व्यक्तीसाठी : ८०० रुपये
- * संस्थेसाठी : ९०० रुपये

या अंकाची किंमत ५० रुपये

वर्गणी, वितरण संपर्क :
मराठवाडा साहित्य परिषद,
अनंत भालेराव भवन, सन्मित्र वसाहत
औरंगाबाद- ४३१००१,
दूरध्वनी (०२४०) २३३३६०७

अनुक्रम

- संपादकीय
आसाराम लोमटे २
- कविता
अविनाश साळापुरीकर, माधवी मुठाळ,
अनिल साबळे ३
- कादंबरी अंश - पिंडीवरचे विंचू
डॉ. भीमराव घाघचीरे ११
- महानगरीय कादंबरी : काल, आज आणि उद्या
संजय बोरुडे २७
- उदगीर, उदगिरे आणि बोली
प्रसाद कुमठेकर ३४
- युगशिल्पी
भालचंद्र शिंदे ३८
- जागतिकीकरणानंतरच्या मराठी साहित्याची सर्वांगीण
मीमांसा करणारा ग्रंथ
डॉ. केदार काळवणे ४२
- 'बगळा' निरास भावविश्वाचा प्रभावी आविष्कार
संदीप दळवी ४८
- जगण्यावर विलक्षण श्रद्धा ठेवणारी कविता :
काहीच नष्ट होत नसतं
रफीक सूरज ५५
- शून्य एक मी : वर्तमानाचा धीट आविष्कार
डॉ. पंडितराव पवार ५८
- मुखपृष्ठ : डॉ. नंदकुमार मोरे

- हा अंक आसाराम लोमटे यांनी संपादित केला असून, कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा. लि., पुणे येथे छापून कार्यवाह डॉ. दादा गोरे यांनी मराठवाडा साहित्य परिषदेसाठी प्रसिद्ध केला आहे.
- कृपया वर्गणी मनिऑर्डरने किंवा चेकने पाठवू नये. 'मराठवाडा साहित्य परिषद' या नावाने डिमांड ड्राफ्ट काढून पाठवावा.
- या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान मिळाले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

जागतिकीकरणानंतरच्या मराठी साहित्याची सर्वांगीण मीमांसा करणारा ग्रंथ

डॉ. केदार काळवणे

मराठीत वेगवेगळ्या कारणांनी संपादित केलेल्या ग्रंथांनी मराठी समीक्षा, संशोधन आणि इतिहासाला समृद्ध नि दुस्त करत साहित्याच्या आकलनाचा परीघ व्यापक केला आहे. साहित्य व्यवहारातील एखादे महत्त्वाचे विषयसूत्र घेऊन त्या विषयाला केंद्रवर्ती ठेवून निर्मित गौरवग्रंथांच्या संपादनांची परंपरा मराठीत वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली दिसते. साहित्य, समाज, संस्कृती आणि भाषा यांची अन्वयार्थक मीमांसा अशा गौरवग्रंथांमधून झालेली आहे. वा. ल. कुळकर्णी, दु. का. संत, गो. मा. पवार अशा मान्यवर समीक्षक-संशोधकांच्या गौरवार्थ प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांना संदर्भमूल्ये प्राप्त झालेले आहे. या ग्रंथांनी मूलगामी साहित्यविचार मांडलेला आहे. व्यक्ती गौरवाच्या आहारी जाणाऱ्या गौरवपर अभिनिवेशी ग्रंथांचाही सुकाळ आहे; परंतु त्यांना फारसे महत्त्व तर प्राप्त झाले नाहीच! उलट ते अदखलपात्र ठरले. व्यक्ती गौरवाचा सोस टाळून अलीकडे एक महत्त्वाचा गौरवग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. 'जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य' हे विषयसूत्र घेऊन प्रा. प्रल्हाद लुलेकर यांच्या गौरवार्थ 'जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य' हा ग्रंथ सिद्ध करण्यात आलेला आहे. या ग्रंथाचे संपादन मराठीतील ज्येष्ठ लेखक डॉ. नागनाथ कौत्तापल्ले व प्रा. दत्ता भगत यांनी केले आहे. मान्यताप्राप्त अभ्यासकांच्या अभ्यासपूर्ण लेखांचा समावेश यात असल्याने या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे. विषयाचे समग्र आकलन होईल या पद्धतीने ग्रंथाची मांडणी केलेली आहे. जागतिकीकरणोत्तर बदलत्या मराठी साहित्याची चिकित्सा करताना सर्वच अभ्यासकांनी सामाजिक-सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्याचा साहित्याशी असणारा अन्वय

उलगडून दाखवलेला आहे. त्यामुळे या काळातील साहित्यातून प्रकट झालेली सामाजिक घटिते, समाजमानस आणि समाजभाषा यांचे वस्तुनिष्ठ आकलन समोर येते. विषयाची समकालीनता आणि अभ्यासकांची समतोल दृष्टी यामुळे या ग्रंथाला संदर्भमूल्य प्राप्त झालेले आहे. सर्वच अभ्यासकांनी नोंदवलेले निष्कर्ष महत्त्वाचे तर आहेतच, शिवाय नव्वदोत्तर मराठी साहित्याचा चेहराही स्पष्ट करणारे आहेत. मान्यवर समीक्षक डॉ. नागनाथ कौत्तापल्ले यांची विवेचक प्रस्तावना या ग्रंथाला लाभल्याने या ग्रंथाची मौलिकता वाढलेली आहे. या ग्रंथाचे महत्त्व तसेच स्वरूप स्पष्ट करताना डॉ. कौत्तापल्ले लिहितात, 'जागतिकीकरणाचा मराठी समाज, संस्कृती आणि साहित्य यावर कोणता परिणाम झाला, याचे या ग्रंथामध्ये सूक्ष्म विवेचन केले आहे. जागतिकीकरणाची संकल्पना आणि व्याप्ती याचा वेध तर या ग्रंथात घेण्यात आलेलाच आहे. पण जनजीवनावर कोणकोणते परिणाम झालेले आहेत, याचाही आढावा घेण्यात आलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या काळातील मराठी साहित्य केंद्रस्थानी ठेवण्यात आलेले असल्यामुळे विविध साहित्य प्रकारांमधून मराठी लेखकांनी जागतिकीकरणाला कसा प्रतिसाद दिला आणि त्यामुळे विविध साहित्य प्रवाहांनी कोणते रूप धारण केले याचाही विचार करण्यात आलेला आहे. जागतिकीकरण आणि त्याचा मराठी समाज, संस्कृती आणि साहित्य यावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास करावयाचा असेल तर हा ग्रंथ त्यासाठी संदर्भग्रंथच आहे. किंबहुना हा ग्रंथ टाळून अभ्यासकांना पुढे जाताच येणार नाही.' (पृ. २६) या अवतरणामधून ग्रंथात चर्चित्या गेलेल्या आशयाची बीजभूत भूमिका

विशद होते. या पार्श्वभूमीवर या ग्रंथाचे अंतरंग अधिक सखोलतेने समजून घेणे आवश्यक ठरेल. लेखांचा विस्ताराने परामर्श घेणे शक्य नसले तरी मुख्य विचारसूत्राचा निर्देश करत ग्रंथाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न या लेखातून केलेला आहे.

१९९० मध्ये आपल्या देशाने जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून बाजारकेंद्री अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. या व्यवस्थेत मूल्यांचा न्हास तर झालाच त्यासोबत उद्योगपती अधिक गम्बर मात्र कंगालांचे अर्थशास्त्र बिघडले. शोषणाच्या नव्या मिती आकाराला येऊन दारिद्र्याची तीव्रता वाढली. जागतिकीकरणाच्या मागेमागे आलेल्या खासगीकरण आणि उदारीकरणाच्या व्याप्तीने देशातील जनसमूहांवर दूरगामी परिणाम केले. शेती, छोटे उद्योग तसेच सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवन कमालीचे बदलले. सर्वहारा वर्गाचे वैयक्तिक-सामूहिक जीवन उद्ध्वस्त झाले. याचाच परिणाम म्हणून गेल्या दीड शतकात लाखो शेतकऱ्यांनी देशात आत्महत्या केल्या. इतरही अनेक प्रश्नांच्या मुळाशी जागतिकीकरणातून आकाराला आलेल्या अर्थकारणाचा वाटा आहे. एकंदरीत जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर जागतिकीकरणाने आपला प्रभाव पाडलेला आहे. या प्रभावातून जे परिणाम झाले त्यातून नवे समाजवास्तव आकाराला आले. या समाजवास्तवाला साहित्याने कोणत्या नजरेतून पाहिले याचा शोध प्रस्तुत ग्रंथात घेण्यात आलेला आहे. या शोधातून नव्वदोत्तर साहित्याची दिशाही ध्वनित झालेली आहे.

सत्तावीस लेख या ग्रंथात समाविष्ट आहेत. या लेखांचे सूत्रबद्धरीत्या वर्गीकरण चार विभागांत करण्यात आलेले आहे. पहिला विभाग 'जागतिकीकरण : भाषा आणि साहित्य' हा आहे. या विभागात जागतिकीकरण, समाज, साहित्य आणि भाषा यांची समकालीनतेच्या संदर्भ अवकाशात चर्चा करणाऱ्या पाच लेखांचा समावेश आहे. 'जागतिकीकरण : अर्थ आणि अनर्थ' या पहिल्याच लेखातून डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे यांनी जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेबरोबरच त्याच्या झालेल्या परिणामांचा सखोल परामर्श घेतला आहे. जागतिकीकरणातून उदयाला आलेल्या नव-वसाहतवादी व्यवस्थेच्या कचाट्यात येथील शोषित-वंचित समूह पिळला जात

असल्याचे सूचन त्यांनी केले आहे. "जागातील विकसनशील देशांसाठी जागतिकीकरणाचा अर्थ आर्थिक गुलामगिरी यापेक्षा निराळा संभवतच नाही. एकीकडे प्रचंड गुंतवणूक व प्रगत तंत्रज्ञान तर दुसरीकडे श्रमांचा अत्यल्प मोबदला. दारिद्र्य, बालमजुरी, असुरक्षितता, विस्थापन, अस्थिर बाजारपेठा, पर्यावरण विनाश, कामगार कपात आणि विषमता ही या जागतिकीकरणाची अपरिहार्य फलश्रुती आहे." (पृ. ३२) हे डॉ. भोळे यांचे निरीक्षण जागतिकीकरणाचा फोलपणा स्पष्ट करणारे आहे. तटस्थ व अभिनिवेशविरहित दृष्टी ठेवून जागतिकीकरणाने बहुसंख्य समाज गटांचे जगणे अर्थहीन करून कसा अनर्थ घडविला याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण या लेखातून झाले आहे. या ग्रंथातील बीजलेख म्हणून या लेखाचा निर्देश करता येईल.

जागतिकीकरणाने कृषिकेंद्रित ग्रामजीवन उद्ध्वस्त झाले. कृषिप्रधान देशाची कृषी अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली! शेती संकटात आल्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या. इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा जागतिकीकरणाचा ग्रामीण संस्कृतीवर अधिक परिणाम झाला. या परिणामांचा अचूक अन्वयार्थ डॉ. यशपाल भिंगे यांनी लावला आहे. प्राचीन काळापासून मानवी विकासाच्या केंद्रस्थानी असलेली शेती ते आज होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अशा व्यापक पटावर त्यांनी 'रक्तबंबाळ ग्रामीण वर्तमान' मांडले आहे. या ग्रामीण वर्तमानाकडे वेळीच लक्ष दिले नाही, तर 'भकास, उदास होत जाणाऱ्या खेड्यांसोबतच देशही घाळवंट होत जाईल' (पृ. ८६) हा त्यांनी दिलेला गंभीर इशारा सर्वांनाच आत्मचिंतन करायला लावणारा आहे.

उपरोक्त दोन्ही लेखांतून जागतिकीकरणानंतर उद्भवलेल्या शहरांपासून ते खेड्यापर्यंतच्या अनेक प्रश्नांचे अधोरेखन होते. हे प्रश्न वर्तमान, भारतीय जीवनाची गती-अधोगती ध्वनित करणारे तसेच समकालीन भारतीय समाजवास्तवाचे विखंडितिकरण स्पष्ट करणारे आहेत.

साहित्य आणि समाज यांचा जंघळचा संबंध असतो. सामाजिक स्थित्यंतरातून निर्माण झालेल्या प्रश्नांना साहित्य आपली आशय सामग्री बनवत असते. बदलत्या सामाजिक वास्तवाचे पडसाद साहित्यातून

उमटत असतात. समाजघटितांना साहित्यरूप देताना वास्तवाचे विविध पदरही उलगडत जातात. त्याचे आकलन अधिक स्वच्छ होत जाते. येथे वसंत आबाजी डहाके यांनी याच अन्वयदृष्टीतून १९९० नंतरच्या मराठी साहित्याचा वेध घेताना पूर्व संदर्भाचाही सामाजिक-सांस्कृतिक चौकटीत आढावा घेतला आहे. आणीबाणीनंतरच्या काळाचा विस्तृत पट आणि त्यातील स्थित्यंतरांची नोंद करत समकालीन साहित्याने दिलेल्या प्रतिक्रियेचे दीर्घ व सूक्ष्मदर्शी अर्थनिर्णयन केले आहे. हे अर्थनिर्णयन करताना त्यांनी १९९० नंतरचे मराठी साहित्य जीवनाचा सूक्ष्मपणे शोध घेत असल्याचा महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष नोंदवला आहे. आजचे मराठी साहित्य जागतिकीकरणानंतरचा समग्र कोलाहल टिपण्यात पूर्णपणाने यशस्वी झालेले नसले तरी "आजचे लेखक गंभीरपणे लिहित आहेत." (पृ. ६२) हे त्यांचे निरीक्षण मोलाचे आहे, याच विवेचनसूत्राला धरून 'जागतिकीकरण आणि आजचे मराठी साहित्य' हा रणधीर शिंदे यांचा लेख याविषयाच्या विविध पैलूंची चिकित्सा करणारा आहे. "गेल्या दोन दशकांतील जागतिकीकरणाच्या संदर्भातील प्रक्रियेचे काही पडसादरूपी चित्रण मराठी साहित्यातून आले आहे. कवितेत ते काही प्रमाणात बारकाईने प्रकट झाले आहे. कथात्म साहित्यात या प्रक्रियेचे काही प्रमाणात अंतर्भेदी चित्रण आविष्कृत झाले आहे. मात्र, आजच्या काळात चहूमुखाने अंगावर येऊन कोसळणाऱ्या संवेदनेचे साकल्याने चित्रण मराठी साहित्यात आलेले नाही." (पृ. ७८) आजच्या मराठी साहित्याबद्दलचे हे भाष्य सर्वच लिहित्या हातांना अंतर्मुख करणारे आहे. कलावंतांनी समग्रपणे आजच्या काळातील सामाजिक स्पंदनांना, त्यातील ताण्याबाण्यांना सूक्ष्मपणे भिडले पाहिजे हे त्यांचे सूचन महत्त्वाचे आहे. या लेखाची व्याप्ती मोठी असली तरी त्यांनी नोंदवलेली अर्करूपी निरीक्षणे नवा समीक्षार्थ प्रकट करणारी आहेत.

जागतिकीकरणानंतर बदललेल्या भाषेचे वास्तव प्रत्ययकारकरीत्या नंदकुमार मोरे यांनी मांडले आहे. समाजाचे चलनवलन भाषेशिवाय अशक्य आहे. समाज नि संस्कृतीच्या विकासात भाषेची भूमिका मोलाची राहिलेली आहे. त्या त्या समूहाच्या भौतिक-अभौतिक जीवनाला प्रकट करणाऱ्या भारतीय प्रादेशिक भाषांची अवस्था नव्वदोत्तर काळात बिकट

होत चाललेली आहे. त्यात मराठी भाषेचाही समावेश आहे. या वास्तवाचा वेध घेताना भाषेची परंपरा, इतिहास, इंग्रजी भाषेचे आक्रमण, बोलीभाषांचे महत्त्व, बोलीभूगोल, भाषा आणि साहित्याचा अनुबंध, भाषिक राजकारण यासह आजच्या मराठी भाषेची सामर्थ्यशीलता मोरे यांनी नोंदवून ही 'अकरा कोटी लोकांची भाषा सहजासहजी मरणार नाही' (पृ. १००) असा निष्कर्ष नोंदवला आहे. मराठी भाषेच्या भवितव्याबद्दल चिंता करणाऱ्या चिंतकांना तसेच भाषेचे संवर्धन करणाऱ्या भाषिकांनाही या लेखातून प्रकट झालेले भाषिक विचार दिग्दर्शन करणारे आहेत.

समाजात जेव्हा काही परिवर्तने येतात तेव्हा त्याचा परिणाम साहित्याच्या वाङ्मय प्रकारावरही होत असतो. आशय आविष्काराच्या अनेक शक्यता तर निर्माण होतातच, शिवाय आविष्काराच्या अपरिहार्य निकडीतून रूपविस्तारही होतो. जागतिकीकरणानंतरच्या मराठी साहित्यांतर्गत येणाऱ्या विविध वाङ्मय प्रकारांचेही असेच झाले. या काळातील मराठी साहित्यात आशय अभिव्यक्ती आणि भाषिकदृष्ट्या झालेल्या बदलांचे स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न या ग्रंथाच्या 'वाङ्मय प्रकार : स्वरूप आणि वाटचाल' या दुसऱ्या भागात झालेला आहे. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक या प्रमुख वाङ्मय प्रकारासोबतच आत्मकथन, चरित्र, आत्मचरित्र आणि ललितगद्य या प्रमुख वाङ्मय प्रकारांचे रूपविशेष रिचवून आविष्कृत होणाऱ्या साहित्याच्या सीमारेषांबरील वाङ्मय प्रकाराचेही स्वरूप तपासण्यात आलेले आहे. नियतकालिके आणि समीक्षा यांचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांच्या नव्वदोत्तर वाटचालीचा आढावाही महत्त्वाचा आहे. नऊ लेखांच्या माध्यमातून केलेली ही चिकित्सा जागतिकीकरणोत्तर मराठी साहित्यातील वाङ्मय प्रकाराची वाटचाल अधोरेखित करणारी आहे.

वसंत पाटणकर यांनी जागतिकीकरणाच्या नजरेतून कवितेचे वाचन केले आहे. समकालीन कवितेने जागतिकीकरणाला दिलेल्या प्रतिसादाचा विस्तृत पट या वाचनातून साकारला आहे. जागतिकीकरणामुळे पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेला तडे जाऊन मानवी जगण्याच्या केंद्रस्थानी वस्तुशरणाता आल्याने परात्मता, अर्थशून्यता, असुरक्षितता, असंबद्धता अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांचे संवेदन या

काळातील मराठी कवितेतून प्रकट होत असल्याचे प्रकटन पाटणकरांनी केले आहे. त्यांनी आधुनिक प्रबोधनाची मानववादी जीवनदृष्टी अशा दोन गटात या कवितेचे विश्लेषण केले आहे. “महानगरीय आणि आधुनिकवादाच्या प्रभावाखालील कवींनी जागतिकीकरणाला मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद दिला आहे. त्या तुलनेत महानगराबाहेरील आणि प्रबोधनाच्या मानववादी परंपरेतील कवींना या व्यवस्थेला तितका प्रतिसाद दिला नाही.” (पृ. १३९) हे त्यांचे निरीक्षण वस्तुस्थितीची जाणीव करून देणारे आहे. अराजक निर्माण करणाऱ्या काळाचे चित्र कवितेतून येताना ते पुरेशा गांभीर्याने येत नसल्याचे तसेच भाषेची कृत्रिमता आणि व्यवस्थेला विरोध करताना तिला प्राप्त झालेल्या कंठाळी स्वरूपाचाही निर्देश पाटणकर करतात.

मराठी साहित्यात कथा हा वाङ्मय प्रकार महत्त्वाचा असूनही त्याला सातत्याने दुय्यमत्व देण्याची भूमिका मराठीत भालचंद्र नेमाडे व रंगनाथ पठारे यांच्या विधानांचा चुकीचा अर्थ घेतल्याने रूढ झाली. कथा या वाङ्मय प्रकाराची ही प्रतिमा पुसण्याचा अत्यंत चांगला प्रयत्न आसाराम लोमटे यांच्या ‘नव्वदोत्तरी कथा : स्तर-अस्तर’ या लेखाने केला आहे. कथेचा प्रारंभ, आकृतिबंध, मराठी कथेची परंपरा ते नव्वदोत्तरी कथेचे स्वरूप अशा व्यापक चौकटीत त्यांनी मांडणी केली आहे. “आरंभ-मध्य-शेवट’ या एकाच साच्यातून बाहेर पडलेली कथा आजच्या व्यामिश्र जगण्याला भिडू पाहते हे तर खरेच; पण या जगण्याबद्दल ती काही विधानही करू पाहते.” (पृ. १५१) हे त्यांचे विधान आजच्या विस्तारित कथासृष्टीची प्रकृती स्पष्ट करणारे आहे. अनुभव आविष्काराची बदललेली केंद्रे आणि जीवनानुभवाची सजीव व प्रत्ययकारी अभिव्यक्ती यामुळे नव्वदोत्तर कथा सशक्त होत असल्याचे निरीक्षण अनेक उदाहरणांच्या माध्यमातून लोमटे यांनी नोंदवले आहे. विविध भौगोलिक प्रदेश-सामाजिक स्तर यांना कवेत घेणारी ही कथा बहुस्तरीय तसेच बहुस्वरीय असल्याचेही मत त्यांनी मांडले आहे. आजच्या कथेच्या स्तर-अस्तराची इतकी मूलगामी चिकित्सा अपवादानेच मराठीत झाल्याचे चित्र आहे.

डॉ. महेंद्र कदम यांनी कादंबरीचे आकलन

मांडताना प्रयोगशीलतेच्या अंगाने विचार केला आहे. नव्वदोत्तर कादंबरीबरोबरच मागील पन्नास वर्षांतील प्रयोगशील कादंबरीचा आढावा घेतलेला आहे. “गेल्या पन्नास वर्षांतील प्रयोगशील कादंबरीचा प्रवास, व्यक्तिवाद, समूहवाद आणि व्यक्तिवाद यांच्यातील संघर्ष तसेच जागतिकीकरण आणि व्यक्तिसमूह यांच्यातील संघर्षातून वाट्याला आलेले वस्तुरूप अशा चार टप्प्यांनी झालेला दिसून येतो.” (पृ. १७३) हा त्यांचा निष्कर्ष समकालीन कादंबरी समजून घेण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

‘भर समुद्रात मध्यभागी’ या प्रवीण भोळे यांच्या लेखातून नव्वदोत्तर नाटक आणि नाट्यचळवळीची वाटचाल स्पष्ट होते. नाटकाच्या एकूण प्रकृतीची मीमांसाही या लेखातून झालेली आहे. आत्मकथन, चरित्र-आत्मचरित्र आणि ललितगद्य हे वाङ्मयप्रकार व्यक्तिगत तसेच व्यक्तिनिष्ठ स्वानुभव, गतस्मृती, व्यक्तिचित्रे, प्रवासवृत्ते, आठवरूपे, जीवनप्रवास, भावरूपे यांना आशयकेंद्रे बनवत असल्याने सामाजिक स्थित्यंतरीचे त्यांच्या परिणामांचे सखोल-सूक्ष्मदर्शी प्रतिबिंब यात क्वचितच घडते. त्यामुळे जागतिकीकरणानंतरच्या जीर्ण-विदीर्ण समूहाचा आवाज समग्रपणाने या वाङ्मयप्रकारातून प्रकटण्याची शक्यता धूसर आहे. असे असले तरी या वाङ्मय प्रकारांतर्गत झालेल्या साहित्यनिर्मितीचे नव्वदोत्तर स्वरूप अभ्यासावे या उद्देशाने येथे या निर्मितीचाही विस्तृत आढावा घेण्यात आलेला दिसतो. या अनुषंगाने १९९० नंतरची दलित आत्मकथने : एक अवलोकन’ (डॉ. वासुदेव मुलाटे) व ‘नव्वदोत्तर आत्मचरित्र’ (डॉ. कैलास अंभुरे) हे दोन लेख आत्मपर साहित्याचे स्वरूप विशद करणारे आहेत. या दोन्ही अभ्यासकांनी १९९० नंतर या वाङ्मय प्रकारात विपुल लेखन होऊन त्यांचा विविधांगी विस्तार होत असल्याचे नोंदवले आहे. नवबौद्धांसह कोल्हाटी, चर्मकार, पारधी, फासेपारधी, मातंग, वडार, आदिवासी अशा विविध जात व समाजगटातील लेखकांनी आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार समृद्ध केला, असे डॉ. मुलाटे यांना वाटते, तर साहित्य, समाज, शिक्षण, उद्योग, पत्रकारिता, स्त्री विश्व अशा विविध क्षेत्रांतील अनुभव आत्मचरित्रातून प्रकट होत असल्याचे मत डॉ. अंभुरे यांनी नोंदवलेले आहे.

ललितगद्य हा मुक्त वाङ्मयप्रकार आहे म्हणून त्याला मुक्तगद्य असेही म्हटले जाते. प्रमुख वाङ्मयप्रकारांचे सत्त्व घेऊन 'स्व'ला केंद्रस्थानी ठेवत आशयाचे आविष्करण करणाऱ्या या वाङ्मय प्रकाराला साचिव असा आकृतिबंध नाही. विषयाचीही कुठली मर्यादा नाही. अशा या फॉर्मलेस वाङ्मय प्रकारातून मराठीत दखलपात्र लेखन झाले. डॉ. दत्तात्रय घोलप यांनी १९९० नंतरच्या ललित गद्याचा आशय वैविध्य व रचनातत्त्वासह समर्पक परामर्श घेतला आहे. समकाळाचे संदर्भ शोधत घेतलेला हा परामर्श नव्वदोत्तर काळात विस्तारलेल्या ललित गद्याची यथोचित नोंद घेणारा आहे. "१९९० नंतरच्या ललितगद्याचे स्वरूप विविधांगी असून, त्यामध्ये आत्माविष्कार केंद्रवर्ती राहिला आहे, असे असले तरी लेखकांनी 'स्व'चे जीवन समाजवास्तवाच्या व्यापक पटावर चित्रित केले आहे, त्यामुळे हे लेखन चाकोरीबद्ध झालेले नाही." (पृ. २४७) हा त्यांचा निष्कर्ष काहीशा दुर्लक्षित राहिलेल्या या वाङ्मयप्रकाराची भविष्यातील आश्वासक वाटचालीची खात्री देणारा आहे.

प्रवीण बादेकर यांनी नव्वदनंतरची नियतकालिके आणि कविता असा अनुबंध तपासला आहे, तर नियतकालिकांमधील समीक्षेचा शोध 'अभिधा' आणि 'अभिधानंतर'च्या संदर्भात डॉ. आशुतोष पाटील यांनी घेतला आहे. त्या त्या काळातील साहित्य प्रकाशात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य नियतकालिकांनी केले आहे. या नियतकालिकांमधून झालेली सकस-निकस साहित्याची चर्चा मराठी साहित्य अभिवृद्धीसाठी पोषक ठरलेली आहे. हे नियतकालिकांचे महत्त्व लक्षात घेऊन उपरोक्त अभ्यासकांचे लेख या ग्रंथात समाविष्ट केलेले दिसतात. या लेखांमधून नव्वदोत्तर नियतकालिकांची भूमिका व वाटचाल ध्वनित झालेली आहे. प्रामुख्याने या काळातील कवितेला केंद्रस्थानी ठेवून केलेली ही मांडणी जागतिकीकरणोत्तर कवितेला असलेल्या काळभान मूल्यभानाचे अधोरेखन करणारी आहे.

जेव्हा जेव्हा जीवनात परिवर्तने येतात तेव्हा साहित्यातही ठळक असे बदल होत असतात. मराठी साहित्याच्या निर्मितीपासून ते आजपर्यंतच्या साहित्याचा पट डोळ्यांसमोर ठेवला तर ही बाब प्रकटाने जाणवते. मराठी साहित्यातील प्रवाहांच्या मुळाशी सामाजिक स्थित्यंतर हे एक महत्त्वाचे कारण असल्याचे

अनेक उदाहरणांवरून स्पष्ट करता येईल. साठोत्तरी साहित्य प्रवाह निर्मितीच्या प्रेरणा या जीवनसंबद्ध आहेत. शोषित समूहांना आत्मभान आल्याने ते समूह साहित्यातून अभिव्यक्त झाले. जीवनजाणिवांच्या वेगळेपणातून त्यांना अस्तित्त्व प्राप्त झाले. ग्रामीण, दलित, आदिवासी यांसह संबंध स्त्रीसमूहाचा आवाज प्रकट करणाऱ्या या प्रवाहांनी नव्या अनुभवविश्वाचे आविष्करण करून मराठी साहित्य समृद्ध केले. शिवाय मराठी साहित्याला सामाजिकतेचा चेहरा प्राप्त करून दिला. १९९० नंतर या प्रवाहांनी कोणते रूप धारण केले याचा शोध या ग्रंथाच्या 'वाङ्मयीन प्रवाह : परंपरा आणि सद्यस्थिती' या तिसऱ्या भागातील नऊ लेखांतून घेण्यात आलेला आहे. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी या मुख्य प्रवाहांबरोबरच मुस्लिम, ख्रिस्ती, जैन आणि विज्ञान व बालसाहित्याचाही वेध घेण्यात आलेला आहे.

ग्रामीण समाज आणि साहित्याच्या सद्यस्थिती संदर्भात माधव पुटवाड यांनी विवेचन केले आहे. या विवेचनात त्यांनी ग्रामीण साहित्यातील दोन प्रवृत्तींचा निर्देश केला आहे. ग्रामीण जीवनाचे गौरवीकरण व समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण या त्या प्रवृत्ती होत. परंतु दुसऱ्या प्रवृत्तीच्या अनुषंगाने फारच कमी लोकांनी लेखन केले असे पुटवाडांना वाटते. हे लोक कमी जरी असले तरी त्यांनी जागतिकीकरणानंतरच्या ग्रामवास्तवाला सूक्ष्मपणे रेखाटले ही वस्तुस्थितीही त्यांनी अधोरेखित केली आहे. हे अधोरेखित करताना वैचारिक अधिष्ठान असल्याशिवाय ग्रामवास्तवाचे नीटपणाने आकलन होणार नाही याचेही सूचन त्यांनी केले आहे. म. गांधी आणि म. फुले यांच्या तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान ग्रामीण साहित्याला असल्याचा जो दावा केला जातो तो कसा संभ्रमित आहे याचाही निर्देश ते करतात. ग्रामीण साहित्यिकांना आत्मचितन करायला लावणारी ही मांडणी दिशादर्शक आहे.

जागतिकीकरणोत्तर दलित साहित्याची मीमांसा करताना प्रा. महेंद्र भवरे यांनी दलित कथा, कादंबरी, कविता, नाटक व आत्मकथन यांचा विस्तृत आढावा घेतलेला आहे. दलित साहित्याचा उदय, परंपरा, प्रेरणा, स्वरूप यांचा धांडोळा घेत या साहित्याला सुरुवातीपासूनच पक्के वैचारिक अधिष्ठान असल्याने सामाजिक घटितांचे नेमके आकलन प्रकट झाल्याचे

त्यांनी नमूद केले आहे. नव्वदोत्तर दलित साहित्याची विस्ताराने घेतलेली ही नोंद जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे नेमके आकलन मांडणारी आहे. असाच वेध स्त्रीवादी साहित्यासंबंधी डॉ. वंदना महाजन यांनी घेतला आहे. भारतीय स्त्रीवादाच्या परिप्रेक्ष्यात त्यांनी केलेले नव्वदोत्तर स्त्रीवादी साहित्याचे विवेचन महत्त्वाचे आहे. जागतिकीकरणाने वैश्विक जाणिवेला आकार दिलेला असला तरी 'गौरी देशपांडेपासून कविता महाजनपर्यंत धाडसी लेखिका म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लेखिकांनाही स्त्रीचं स्वतंत्र होणं म्हणजे नेमकं काय याचे उत्तर सापडत नाही.' (पृ. ३८२) हा महत्त्वाचा प्रश्न त्यांनी उपस्थित करून प्रश्नांकित केले आहे.

इतर शोषित समूहांना जसे जागतिकीकरणाने उद्ध्वस्त केले तसेच आदिवासी समाजालाही त्याचे परिणाम भोगावे लागले. जल, जमीन, जंगल यांच्यावर आक्रमण होऊन आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणात या काळात विस्थापन झाले. त्यातून त्यांच्या अस्तित्वाचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. या वास्तवाला मुखरित करणाऱ्या साहित्याची सूक्ष्म चिकित्सा डॉ. विनोद कुमरे यांनी केली आहे. आदिवासींच्या आजच्या प्रश्नांची समर्पक नोंद सर्जनशील जाणिवेच्या व सामाजिक बांधिलकीच्या लेखनाने आपल्या अभिव्यक्तीतून घेतल्याचा महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष डॉ. कुमरे यांनी नोंदवला आहे.

या प्रमुख वाङ्मयीन प्रवाहाबरोबरच मुस्लिम, ख्रिस्ती आणि जैन समाजातही आत्मभान येऊन साहित्य चळवळींना प्रारंभ झाल्याचे दिसते. त्यांनीही आपल्या जाणिवेला साहित्यातून अभिव्यक्त केले आहे. जागतिकीकरणानंतर या धर्मीयांच्या साहित्यातून कोणते संवेदन प्रकट झाले याचा वेध अनुक्रमे फ. म. शहाजिंदे (मुस्लिम मराठी साहित्याची पुढील दिशा), डॉ. सिसिलिया कार्वालो (मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजीय लेखकांचे लेखन) व डॉ. अलका वालचाळे (जैन कथेचे वेगळेपण) यांनी घेतलेला आहे. जागतिकीकरणानंतर या समाजातही काही उलथापालथ झाली आणि त्याचे आविष्करण या साहित्याने समर्थपणे केल्याचे मत या अभ्यासकांनी मांडले आहे.

जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य संपा. डॉ. नागनाथ कोतापळे, प्रा. दत्ता भगत, प्रकाशक-सायन पब्लिकेशन प्रा.लि., पृष्ठे- ५४३, किंमत- ६०० रुपये.

साठोत्तर काळात जे वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले त्यांनी जागतिकीकरणानंतरच्या शोषित जीवनाशयाला, त्यातील ताणाबाण्यांना व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला असेच उपरोक्त लेखकांचे मत आहे. जागतिकीकरणानंतर पूर्वापार शोषित समूह अधिक पिचले जाऊन त्यांचे अस्तित्त्वच धोक्यात आल्याचे गंभीर वास्तव या काळातील विविध प्रवाहातील साहित्याच्या निरीक्षणातून अधोरेखित होते.

या ग्रंथातील 'जागतिकीकरणानंतरच्या विज्ञानकथा' (निरंजन घाटे) व 'मराठी बालसाहित्य आणि अनुवाद व्यवस्था' (पृथ्वीराज तौर) हे दोन्ही लेखही महत्त्वाचे आहेत. या लेखांतून विज्ञान आणि बालसाहित्यावर नवा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

प्रा. प्रल्हाद लुलेकर यांच्या व्यक्तिमत्त्व आणि कार्याला अनेक पैलू आहेत. शिक्षक, पत्रकार, प्रशासक, लेखक, विचारवंत, कवी, समीक्षक, संशोधक, वक्ता म्हणून त्यांनी आपली ओळख महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात निर्माण केली आहे. आपल्या लेखन आणि वक्तृत्वातून वंचित-उपेक्षितांच्या प्रश्नांचा जागर घडविला. सामाजिक समतेचा आग्रह धरत नव्या समाजरचनेचे स्वप्न पाहिले. अशा या व्यक्तित्वाचा आणि त्यांच्या लेखनाचा परिचय करून देणारे चार लेख या ग्रंथाच्या 'प्रा. प्रल्हाद लुलेकर : व्यक्ती आणि साहित्य' या चौथ्या भागात समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत. यशवंत मनोहर, डॉ. गजानन जाधव, केदार काळवणे व प्रवीण लुलेकर यांनी लुलेकरांच्या कार्याचा व्यापक परिघ उलगडून दाखविला आहे.

एकंदरीत जागतिकीकरणानंतरच्या मराठी साहित्याचा सामाजिक-सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यात अन्वयार्थ लावणारा महत्त्वाचा संदर्भग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचा निर्देश करता येईल. नव्वदोत्तर साहित्याचा इतिहासही यातून ग्रथित होतो. मराठी समीक्षा, संशोधन आणि इतिहास व्यवहाराला साह्यभूत ठरणाऱ्या या ग्रंथाचा सर्वच साहित्य समीक्षकांना उपयोग होणार आहे. म्हणून या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

□□□